

Mahmûd Kâmil'in (Kahire 1344) tahmîs-leri yayımlanmıştır.

Tuğrâî'nin çoğu yazma halinde olan klasik kimya ile felsefe ve tabiata dair eserleri de şunlardır: *Divânü'l-makâtî' fi ş-şan'ati'l-hikemiyye fi'l-kimiyâ* (Hermes, Heraklios, Rûsimus, Mariyye, Hâlid b. Yezîd b. Muâviye, Câbir b. Hayyân, Zünnûn el-Mısırî, İbn Vahşiyye gibi şahıslardan intikal eden kadîm kimya kültürünü oluşturan bilgilerin 100 kaside ve kıtaya yakın şiir parçaları halinde naklin-den ibarettir; eser hakkında Rezzûk Ferec Rezzûk bir makale yayımlamıştır [bk. bibl.]); *Hakâ'îku'l-istişâd* (nşr. Rezzûk Ferec Rezzûk, Bağdat 1981; Amman 1982); *Zâtü'l-fevâ'id fi'l-kimiyâ* (nşr. Rezzûk Ferec Rezzûk, *Mevrid*, III/3 [Bağdat 1974], s. 195-206); *Mefâtîhu'r-rahme ve meşâbihu'l-hikme* (kimyacıları en çok etkilediği eserdir); *Câmi'u'l-esrâr ve terâkîbü'l-en-vâr; Şırrü(Esrârü)'l-hikme fi şerhi Kitâbi'r-Rahme (li-Câbir b. Hayyân); el-Esrâr fi şihhati şınâ'ati'l-kimiyâ; el-Cevherü'n-nağir fi şınâ'ati'l-iksir; er-Risâletü'l-Hâtıme; Vaşıyyetü't-Tuğrâî min Tedâbiri Câbir; Risâle fi't-tabî'a; el-İrşâd ile'l-evlâd* (eserlerin yazma nüshaları için bk. Brockelmann, I, 288). M. Emîn Mahmûd *et-Tuğrâî: Hayâtühü ve şîruhü* adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır (1408, Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye [Riyad]).

BİBLİYOGRAFYA :

Tuğrâî, *Divân* (nşr. Ali Cevâd et-Tâhir – Yahyâ el-Cübûrî), Küveyt 1403/1983, neşredenlerin girişi, s. 9-26; *Lâmiyyetu'l-Arab, Ünvanu'l-hikem, Lâmiyyetu'l-Acem ve Tercümeleri* (trc. ve nşr. Nurettin Ceviz – M. Sadi Çöğenli), Erzurum 2000, s. 59-84; Râvendî, *Râhatü's-sudür*, s. 225, 239-241; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, X, 56-79; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 395-396; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 185-189; Necmeddin Ebû'r-Recâ Kummi, *Târîhu'l-vüzerâ'* (nşr. M. Taki Dânişpejûh), Tahran 1363 hş., s. 226-229; C. Brockelmann, *GAL*, I, 288; Ali Cevâd et-Tâhir, *Lâmiyyetü't-Tuğrâî*, Bağdat 1962; a.m.f., *et-Tuğrâî hayâtühü şîruhü Lâmiyyetühü*, Bağdat 1963; a.m.f., *eş-Şîrû'l-'Arabi fi'l-'Irâk ve bilâdi'l-'Acem fi'l-'aşri's-Selcûki*, Beyrut 1985, s. 101-130; Şevki Dayf, *Târîhu'l-edeb*, V, 582-585; Abdülkerim M. Es'ad, "et-Tuğrâî: Hayâtühü aşârühü şîruhü Lâmiyyetühü", *Makâlatün müntehabe fi 'ulûmi'l-luğa*, Riyad 1415/1994, s. 512-561; Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Câmi'u's-şürüh ve'l-havâşî*, Ebûzabi 1425/2004, III, 1504-1510; Ahmed Ateş, "İbn Sina ve el-Kimya", *A'İFD*, I/4 (1952), s. 47-62; Muzaffer Bahtiyâr, "Zindegâni Üstâd Mü'eyyidüddin Tuğrâî İsfahânî", *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât*, XII/3-4, Tahran 1344/1965, s. 373-452; Rezzûk Ferec Rezzûk, "el-Mekâtîf-Divânü şîri ta'limî fi'l-Kimiyâ" li-Mü'eyyidi'd-din Ebî İsmâ'îl el-Hüseyn b. 'Alî ed-Dü'elî el-ma'rûf bi't-Tuğrâî", *el-Mevrid*, XIV/4, Bağdat 1985, s. 169-172; Ahmed el-İrâki, "el-Mu'ârazâtü'l-Magribiyye li-Lâmiyyeti't-Tuğrâî: Mu'ârazâtü Ebî Hafş

el-Fâsi", *Âfâku's-şekâfe ve'l-türâs*, IV/16, Dübey 1417/1997, s. 92-98; Abdullah Ali es-Süveyfî, "Muhtaşaru Şerhi Lâmiyyeti'l-'Acem li'l-Mekki b. Muhammed", *Mecelletü Külliyyeti'd-da'veti'l-İslâmiyye*, XXII, Trablus 1373/2005, s. 202-207; F. C. de Blois, "al-Tuğrâî", *EI²* (İng.), X, 599-600; Mahmûd Sâlim Muhammed, "et-Tuğrâî", *el-Mevsû'atü'l-'Arabiyye*, Dimaşk 2005, XII, 568-569; a.m.f., "Lâmiyyetü'l-'Acem", a.e., XVI, 827-828.

RAHMİ ER

TUĞRUL I

Rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn
Ebû Tâlib Tuğrul b. Muhammed Tapar
(ö. 529/1134)

Irak Selçuklu hükümdarı (1132-1134).

Muharrem 503'te (Ağustos 1109) doğdu. Sultan Muhammed Tapar'ın oğludur. Babası 504 (1110-11) yılında emirlerden Anuş Tegin Şirgîr'i atabeg tayin ederek Cîbâl (İrâk-ı Acem) bölgesinin önemli bir kısmını ona iktâ etmişti; iktâları arasında Gence merkez olmak üzere civar bölgeler de yer almaktaydı (*İA*, XII/2, s. 15). Muhammed Tapar vefat edince yerine büyük oğlu Mahmud sultan ilân edildi. Sultan Mahmud, Emîr Gündoğdu'yu kardeşi Tuğrul'a atabeg tayin edip onu kendisine getirmesini istedi. Fakat Gündoğdu, Tuğrul'u ağabeyine karşı isyana teşvik etti. Bunun üzerine Sultan Mahmud, Enûşîrvân b. Hâlid ile kardeşine hil'atler, armağanlar ve 30.000 altın göndererek huzura çağırdı ve dirliğini arttıracağını vaad etti. Tuğrul gelmeyince sultan bir baskınla kardeşini yakalamak istediye de zamanında haber alan Tuğrul atabegiyile Gence'ye gidip yakalanmaktan kurtulduğu gibi Arrân'ı da hâkimiyeti altına aldı.

Melikşah ve Muhammed Tapar devirlerinde saldırıya cesaret edemeyen Gürcüler, Mahmud zamanında durumu uygun görüp komşu İslâm topraklarına birbiri arkasından yağma akınları düzenlemeye başladılar. Bunun üzerine Melik Tuğrul Gürcistan seferine çıktı. Kumandanlar arasında Necmeddin İlgazi, Dübey b. Sadaka ve Atabeg Gündoğdu'nun da bulunduğu Selçuklu ordusu Tiflis yakınlarında yapılan savaşta Gürcüler'e karşı başarı sağlayamadı (514/1120 veya 515/1121). Atabeg Gündoğdu'nun ölümünden sonra Merâğa hâkimi Aksungur el-Ahmedîlî onun yerini alıp Tuğrul'u ağabeyine karşı kıskırttı; Tuğrul'un eski atabegi Şirgîr de onlara katıldı. Fakat Emîr Cüyüş Bey Ay-aba'nın kalabalık bir askerle Azerbaycan'a gelmekte

olduğunu duyunca Sultan Mahmud'a itaat arzettiler. Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh'ın düşmanca tavır takındığı Dübey b. Sadaka, Arrân'a giderek Tuğrul'u Irak'ın kolayca fethedileceğine kandırmıştı. Fakat Irak'la ulaştıklarında karşılarında büyük bir ordu buldular. Bunun üzerine Dübey ile Tuğrul, Merv'deki büyük sultan Sencer'in yanına gittiler. Dübey'si Sultan Mahmud'un maiyetine verip ona iyi davranmasını söyleyen Sencer ağabeyine sorun çıkarmaması için Melik Tuğrul'u yanında alıkoydu (522/1128).

Sultan Mahmud'un vefatı üzerine yerine oğlu Dâvud geçirildi. Sultan Sencer yeğeni Tuğrul ile birlikte 526 (1132) yılında Rey'e geldi. Bu sırada Muhammed Tapar'ın oğullarından Mesud, Selçuk ve Halife Müsterşid-Billâh'ın Sultan Sencer'e karşı savaşmak amacıyla ant içtikleri haber alındı. Tuğrul'un da katıldığı Dinever'de cereyan eden savaş Sultan Sencer'in zaferiyle sonuçlandı (8 Receb 526 / 25 Mayıs 1132). Sultan Sencer zaferin ardından Mesud'u huzuruna getirtti ve onu Arrân meliki olarak Gence'ye gönderdi. Tuğrul'u da Hemedan'da Irak Selçuklular'ı tahtına oturttu; Ebû'l-Kâsım Dergezîni'yi yeni hükümdarın vezirliğine tayin etti (Şâban 526 / Haziran 1132) ve Horasan'a döndü.

Sultan Sencer Merv'e ulaşmadan Dâvud, amcası Tuğrul'un sultanlığını kabul etmeyerek Arrân ve Azerbaycan askeriyele Hemedan üzerine yürüdü. Hemedan yakınlarında yapılan savaşta Dâvud yenildi ve atabegi Aksungur el-Ahmedîlî ile birlikte Bağdat'a kaçtı. Halife Irak'ı kendi idaresine almak istediğinden onları iyi karşıladı. Dört beş ay sonra Gence'de bulunan Melik Mesud da Bağdat'a geldi. Bağdat'ta Dâvud ile Mesud adına hutbe okundu ve sultanlığın Tuğrul'un elinden alınması için anlaşmaya varıldı. Mesud ve Dâvud, Azerbaycan'a gidip mücadeleye oradan başlayacaklardı, halife de onlara asker verecekti. Mesud, Tuğrul'a bağlı emirleri Erdebil'de kuşattı; burada olanlardan çoğunu öldürdü; geri kalanlar bozgun halinde kaçtılar. Ardından Mesud Hemedan'a yürüdü. İki kardeş Hemedan önünde karşılaştı ve savaş Mesud'un zaferiyle sonuçlandı. Bozguna uğrayan Sultan Tuğrul Rey'e çekildi; Mesud Hemedan'da yerleşti (527/1133).

Sultan Tuğrul Rey'den Kum'a, oradan İsfahan'a gitti; İsfahan'da kalıp kendini savunmayı düşündüye de halkına güvenemediğinden Fars'a yöneldi. Ancak yanındaki askerlerin kardeşinin tarafına geç-

TUĞRUL I

mesinden endişe ederek Fars'tan tekrar Rey'e doğru yola çıktı. Yolda başına gelenlerden sorumlu tuttuğu veziri Ebü'l-Kâsım Dergezîni'yi öldürttü. Daha sonra Mesud Tuğrul'a yetişti, vuku bulan savaşta Tuğrul yine bozguna uğradı. Sultan Tuğrul amcası Sultan Sencer'in idaresindeki Rey'e, Mesud da Hemedan'a döndü. Tuğrul, Rey'den Mâzenderan Emîri Ali'nin yanına gitti. Ali kendisine ve askerlerine karşı çok iyi davrandı. Bahar gelince Muhammed b. Şah Melik, ilk atabegi Anuş Tegin Şirgîr'in oğlu Emîr Haydar ve Yarınkuş ez-Zekevî gibi emîrler kendisine katıldı; Fars hâkimi Mengü Pars da Boz-apa kumandasında 2000 atlı gönderdi. Sultan Tuğrul bunlarla mücadeleyi kazanacağına inandı. Mesud bu esnada Azerbaycan'da bulunuyordu. İki kardeş son defa Kazvin düzlüğünde karşılaştı. Mesud'un ordusundaki bazı emîrler Sultan Tuğrul'un sancağını görünce onun tarafına geçti, kalanlar da kaçtı (Ramazan sonları 528 / Temmuz 1134). Bu arada Melik Dâvud'un kendisine itaat etmediğini duyan Sultan Tuğrul, Emîr Karasungur'u onun üzerine gönderdi. Azerbaycan'a giden Karasungur, Dâvud'u yenip Sultan Tuğrul'a itaat ettirdi.

Mesud güçlükle Bağdat'a ulaşabildi. Halife onun bütün ihtiyaçlarını karşıladı ve asker toplayıp Sultan Tuğrul'la mücadele etmesini istedi. Mesud ise onu oyalamaya çalışıyordu. Nihayet halife kendisinin de sefere katılacağını bildirdi. Ancak bir süre sonra bazı emîrler yüzünden Mesud ile halifenin arası açıldı. Tam bu sırada Sultan Tuğrul vefat etti (Muharrem 529 / Kasım 1134) ve Hemedan'da defnedildi. Ölümüne kulunç tedavisi için içtiği ilâcın yol açtığı söylenir. I. Tuğrul'un Nahçıvan'da türbesi bulunan eşi Mü'mine Hatun kendisinden sonra İldenizler hânedanının kurucusu Şemseddin İldeniz ile evlendi. İbnü'l-Esîr, Sultan Tuğrul'un iyi kalpli, akıllı, adalet sever, halka iyi davranan bir kişi olduğunu yazar. İmâdüddin el-İsfahânî de Tuğrul'un saltanat için gerekli meziyetlere sahip olmakla beraber işlerinde kimseye danışmadığını söyler ve ayak takımını yükselttiği için onu eleştirir. Sultan Tuğrul'un Alparslan, Melikşah, Muhammed ve Arslanşah adlı dört oğlu vardı. Yerine kardeşi Mesud geçti.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (Amedroz), s. 205, 210, 230, 243, 282; *Urfalı Mateos Vekayî-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (nşr. ve trc. H. D. Andreasyan), Ankara 1962, s. 263, 268, 271, 275; İbnü'l-Ezrak el-Fârîkî, *Târîhu Meyyâfârikîn*, British Museum, Or., nr. 5803, vr. 161^{a-b}; a.e.: *Meyyâfârikîn ve Âmid*

Târîhi: Artuklular Kısmı (trc. Ahmet Sarvan), Erzurum 1992, s. 34, 35, 44, 45; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fi târîhi'l-ğulefâ'* (nşr. Kâsım es-Sâmerrâî), Leiden 1943, s. 217, 218; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 35-36, 41, 53; Râvendî, *Râhatü's-şudûr*, s. 67, 85, 112, 208-214, 226, 283; a.e. (Ateş), I, 201-202, 203, 217, 270, 290; *Ahbârü'd-devletî's-Selcûkıyye*, s. 99-105; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, tür.yer.; XI, 12, 19, 24, 79; Bûndârî, *Zübde-tü'n-Nuşra*, s. 155-173; a.e. (Burslan), s. 146-160; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmî'u't-tevârîh* (nşr. Ahmet Ateş), II/5, s. 110-112, 113; M. F. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Petersburg 1849, I, 364-368; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1952, II, bk. İndeks; a.m.f., "Tuğrul I.", *İA*, XII/2, s. 14-19; Hüseyin Emîn, *Târîhu'l-İrâk fi'l-âşri's-Selcûkî*, Bağdad 1385/1965, s. 98, 103-104, 143, 327-328; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *CHIr.*, V, 119-120, 123-124, 126; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 547; M. T. Houtsma, "Toghrl (II)", *El²* (İng.), X, 554.

FARUK SÜMER

TUĞRUL II

Rüknü'd-dünya ve'd-dîn
Ebû Tâlib Tuğrul b. Arslanşah b. Tuğrul
(ö. 590/1194)

Irak Selçuklu Devleti'nin
son hükümdarı
(1177-1194).

564 (1169) yılında doğdu. Sultan Arslanşah b. Tuğrul'un oğludur. Babasının 572'de (1177) ölümüyle Atabeg Muhammed Cihan Pehlivan, Tuğrul'u tahta çıkardı. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cihan Pehlivan'ın halife Müstazî-Biemrillâh'tan Tuğrul'un sultanlığının onaylanmasını ve adına hutbe okutulmasını istediğini, fakat sert bir şekilde reddedildiğini yazarsa da bunun doğruluğu şüphelidir. Halife, Irak Selçuklularının komşu devletler üzerindeki hâkimiyetini göz önünde tutarak Cihan Pehlivan'ın isteğini kabul etmek zorunda kaldı, ayrıca Tuğrul'a "Rüknü'd-devle ve'd-dîn kasımü emîri'l-mü'minîn" lakabını verdi (Muharrem 573 / Temmuz 1177). Arslanşah'ın ölümünün ardından Gürcü kralının İslâm ülkesine yürümek amacıyla hazırlık yaptığı ve yeni sultan Tuğrul'un amcası Melik Muhammed'in tahtı ele geçirmek için harekete geçtiğine dair haberler çıkınca Atabeg Cihan Pehlivan süratle Gürcü topraklarına girdi ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadı. Gürcülerle barış yaptıktan sonra İsfahan'a gidip Melik Muhammed'i bozguna uğrattı. Melik Muhammed, Vâsıt taraflarına kaçtı, fakat orada ancak üç gün kalabildi; Bağdat'a gelmesine izin verilmediğinden Fars'a geçerek Salgurlular'dan Atabeg Zengî'ye

sığındı. Bunu duyan Cihan Pehlivan Fars'a girdi, ülkeyi yağma ve tahrip etti. Cihan Pehlivan ile tek başına mücadele edemeyeceğini anlayan Zengî, Melik Muhammed'i teslim etmek zorunda kaldı. Sercehan Kalesi'nde zindana atılan Muhammed çok geçmeden orada öldü.

Cihan Pehlivan aynı tavrı Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye karşı gösteremedi. Damadı Ahlatşah II. Sökmen'in 579'da (1183) çocuksuz ölmesi üzerine Ahlat'ı ülkesine katmak istediysen de Selâhaddîn buna engel oldu. Selâhaddîn-i Eyyûbî, Cihan Pehlivan'dan Kazvin ve Bistâm yörelerindeki Bâtinîler'in varlığına son vermek için geçiş izni talep etti, ancak Pehlivan, Selâhaddîn'in idare ettiği yerleri elinden almak istediği vehmine kapılarak rahatsızlandı ve çok geçmeden Rey'de öldü (581/1186). Bu sırada on yedi yaşında olan Tuğrul, Sâve şehrinde bulunuyordu. Emîrler, Nahçıvan'da olan Cihan Pehlivan'ın kardeşi Kızılarslan Osman'ı Hemedan'a çağırdılar. Kızılarslan kalabalık bir orduyla Hemedan'a geldi ve genç sultanın atabegliğini üstlendi.

Atabeg Kızılarslan, muhalif kumandanları bertaraf etmek için Sultan Tuğrul ile Rey'e geldiğinde onların Damgan taraflarına gittiğini öğrendi. İnanç Hatun ile oğulları Kızılarslan'ı karşıladılar ve kaleyi kendisine teslim ettiler. Ardından sultan, kendisini muhafaza altında tutanlardan kurtulup muhalif kumandanların bulunduğu yere gitti; böylece sultanla atabegi arasındaki düşmanlık ortaya çıktı ve aralarında mücadele başladı. Kızılarslan, Tuğrul'u yakalamak için Simnân'a gittiysen de yapılan savaşta yenildi; Rey'e ve daha sonra Hemedan'a döndü. Fakat sultanın gelmekte olduğu haberini duyunca Azerbaycan'a geçti. Kızılarslan, Tuğrul'u tek başına yenebileceğini anlamıştı. Bundan dolayı Abbâsî halifesine mektup yazarak yardım istedi ve sultanın kendisi için de sıkıntı doğurabileceğini söyledi. İbnü'l-Esîr, Sultan Tuğrul'un Abbâsî halifesine elçi gönderip Bağdat'ta babalarına ait sarayın tamir edilmesini talep ettiğini, ancak halifenin cevap dahi vermeyip sultanın elçisini geri çevirdiğini, Selçuklu sultanlarına ait sarayın yıkılmasını emrettiğini ve bu emrin yerine getirildiğini, saraydan bir iz daha kalmadığını söyler. Fakat diğer kaynaklarda bu haberi teyit eden bir ifade görülmez. Aynı kaynağa göre Kızılarslan'ın elçisi çok iyi kabul görmüş ve teklifine müsbet cevap verilmiştir. Abbâsî halifeliğine eski çocunun kazandırma amacını taşıyan Halife Nâsir-Lidînillâh, 15.000 kişilik bir orduyu veziri Celâleddin İbn Yûnus kuman-